
Luther „katolikus” barátai

A Luther-évtized (2007–2017), majd a reformáció 500. évfordulója (2017) nagymértékben fellendítette a protestáns, különösen pedig az evangélikus egyháztörténeti kutatásokat. Ezek nyomán hatalmas mennyiségű kiadvány (brosúrák, magazinok, képeskönyvek, népszerűsítő áttekintések, tudományos konferenciák tanulmánykötetei, monográfiák stb.), kiállítás és egyéb attrakció látott napvilágot. A most bemutatásra kerülő kötet is ebbe a megemlékezés-sorozatba illeszkedik, bizonyos szempontból azonban ki is lóg ebből a sorból. Itt ugyanis nem az utóbbi időben minden oldalról többszörösen körbejárt, a legkülönfélébb módokon megvilágított, protestáns szemléletű Luther-képet kapjuk, hanem az ágostonos szerzetes egykori, „katolikus” hitű rendtársainak Luther-portréját rajzolja meg a szerző.

A kötet írója a német származású, de régóta az Amerikai Egyesült Államokban élő és jobbjára angol nyelven publikáló, neves katolikus egyháztörténész, *Franz Posset*. Jelenlegi könyvét azonban, amelyben a történeti Luther nyomait kutatja a „katolikus” szimpatizánsok körében, német nyelven írta. Felhasznált forrásainak nyelve és a kismonográfiájában összevetésre kerülő szövegek ugyanis nem tették lehetővé, hogy a reformátor tevékenységét angol nyelven írja meg. Munkájában négy, kizárólag Luther-központú életrajzon keresztül mutatja be a XV. század végének és a XVI. elejének egyházi viszonyait Augsburg püspöki székvárosában és annak környékén. Mint ő maga is írja, meglepődött azon, hogy „*a reformáció korai időszakában néhány olyan teológusra talált, akik (f)elismerték Luther legitim törekvéseit, és mégsem érezték maguk arra ösztönözve, hogy frontot váltsanak*” (vö. 7. o.). Négy olyan „katolikus” személy rövid, kizárólag a Luther-vonatkozásokra koncentrááló biográfiáját adja közre, aki-

ket elfeledett, illetve eddig hanyagolt az egyháztörténet-írás. Némi tudományos vigaszt nyújt ebben a helyzetben, hogy az évezred elején a katolikus Herder Verlagban megjelent *Reformációtörténeti lexikon* (*Lexikon der Reformationszeit*. Hg. v. Klaus Ganzer und Bruno Steimer, Freiburg im Breisgau, Herder, 2002) már közülük kettőnek (Adelmannak és Ammannak) egy-egy nyúlfarknyi szócikket (8–10. és 27. hasáb) szentelt némi válogatott szakirodalom megadásával. Másik két társuk (Bild és Haslach) neve azonban nem szerepel a lexikon névanyagában. A bemutatásra kerülő kötet tulajdonképpen a négy említett „katolikus” teológus személyesen vallott teológiájára fókuszál. Luther teológiája csupán ezekkel összehasonlításban kerül említésre. Mindannyiuk – Márton testvérével megegyező – közös vágya volt, hogy az evangéliumi igazságot (*evangelica veritas/evangelische Wahrheit*) hirdessék a világban, bár mindahányan némileg mást-mást értettek ezalatt. Saját egyházukban megélt minden szenvedésük és az egyházzal szembeni meghasonlásuk ellenére a négy teológus mégis kitartott a „katolikus” egyház mellett, Augsburgban és környékén ellátta egyházi teendőit – jóllehet részben nagy nehézségek között és az exkommunikáció fenyegető réme mellett. Luther azonban már nem tudott és nem is akart kitartani a „régii egyház” (*alte Kirche*) mellett.

Néhány mondatot érdemes szólni arról is, miért éppen az augsburgi régiót választotta elemzése tárgyául a szerző. Közismert nyomdászattörténeti tény, hogy a korai reformáció időszakában (1518–1522) a legtöbb Luther-nyomtatvány (prédikációk és egyéb írások) Augsburgban (133 kiadvány), nem pedig Wittenbergben (120 kiadvány), Lipszében (80 kiadvány) vagy Nürnbergben (36 kiadvány) jelent meg. Ezenkívül a magyar történelem szempontjából sem közömbös bajor városhoz (régii magyar nevén: Ágosta) több jelentős reformációtörténeti érdekesség is kötődik. A lutheri reformáció bölcsőjében került sor ugyanis Martin Luthernek (1483–1546) és a domonkos rendi szerzetesnek, a pápa képviselőjének, Thomas Cajetanus (Gaetano) de Vio bíborosnak (1469–1534) a találkozására az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlésen, ahol ez utóbbi X. Leó pápa (1513–1521) németalföldi legátusaként Luther kihallgatását (hitvita?) folytatta le

– eredménytelenül. (A bíboros egyébként később részt vett a Luthert 1520-ban elítélő *Exsurge Domine* [Ébredj föl, uram] kezdetű bulla megszövegezésében is.) 1530-ban ugyancsak az augsburgi birodalmi gyűlésen nyújtották át V. Károly császárnak (1519/1530–1556) az augsburgi hitvallást (*Augsburger Konfession*), az evangélikus (lutheránus) vallás alapelveit rögzítő iratot, s ugyanitt kötötték meg 1555-ben az augsburgi vallásbékét (*Augsburger Religionsfrieden*) is. A város reformációtörténeti örökségét, szimbolikus jelentőségét erősítette meg az 1999. október 31-én, azaz a reformáció hivatalos napján a Lutheránus Világszövetség és a katolikus egyház képviselői által aláírt közös nyilatkozat a megigazulás tanáról (*Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre*) az egyházaik közötti teológiai szakadék csökkentése érdekében.

A kötet előszavában (11–24. o.) a szerző néhány, a közelmúltban napvilágot látott tanulmányt, illetve könyvet mutat be, amelyek az augsburgi régió XVI. század eleji társadalmi körképét adják (a kor emberének vallási identitása, szerzetesek kolostorokból történő kilépése a korai reformáció idején, a reformáción és az ellenreformáción túli világ). A konfesszionális szétदारabolódás előtti időszak nagy alakjai között Luthert egy folyamat részeként, valójában utolsó láncszemként értékeli. Ez a folyamat Posset szerint Clairvaux-i Szent Bernáttal (1090–1153) veszi kezdetét és Lutherig tart. A reformációt kiobbantó szerzetest tehát – a konzervatív lutheránus felfogástól eltérően – nem az evangélium egyedüli és újbóli felfedezőjének tartja, hanem egy reformtradíció részeként kezeli. Luther saját rendjének, a „megreformált” ágostonosok rendjének tagjai közül is kiemelkedik Johann von Staupitz (kb. 1468–1524) perjel, az 1502-ben életre hívott wittenbergi egyetem filozófiai fakultásának első dékánja (1512-ig) és egyben a rend német obszerváns ágának általános vikáriusa (1503–1520). Egyházi vezetőjében Luther a lelkeszi reform-segítő-készség elhivatott védelmezőjét ismerhette meg, ami saját – Posset szerint a szakirodalomban többnyire figyelembe sem vett – lelkeszi motivációjára is nagy hatással volt. A száz ágostonos reformkongregáció tagjai ugyanis sem a nyilvános provokációval, sem a politikai lázadással nem foglalkoztak. Ők a *reformatiot* ugyanis mindenek-

előtt és különösképpen azon elképzelésükben kívánták megvalósítani, hogy a közösségeket megfelelő lelkipásztori támogatással (*seelsorgerische Betreuung*) lássák el. Ennek a tevékenységnek pedig természetes részét képezte az evangéliummal harmonizáló prédikálás is. Az Augsburgi Püspökség négy, szóban forgó vezető egyházi személyiségének szemszögéből tekintve pedig az ágostonos Martin Luther nem volt más, mint az evangélium leghangosabb és legharcosabb prédikátora, egyben az őket inspiráló és számukra példaképpül szolgáló személy is. Az „evangéliumi igazság”-ról (*evangelische Wahrheit*) és az „egyedül az írás által” (*sola Scriptura*) teológiai elvről való beszéd és annak követelése persze nem csupán Luther szájából hangzott el. A reformátor mindössze a kor emberének a bibliai igazság magyarázatára vonatkozó általános kívánságát fogalmazta meg gyűjtő hangú beszédeiben és írásaiban. Éppen ezért ezek a maximák a korszak kontextusában nem kizárólag polemikus értelemben interpretálhatók.

Még ugyancsak a bevezető részben Posset korabeli szerzők és szövegek megidézésével elgondolkodtató fogalommagyarázatokat ad – egyben a 2005-ben megjelent Luther-kézikönyv (*Luther Handbuch*. Hg. v. Albrecht Beutel. Tübingen, Mohr Siebeck) kritikáját is óvatosan megfogalmava – az ’óhitű’ (*altgläubig*) vagy ’pápista’ (*papistisch*) és az ’újhitű’ (*neugläubig*), valamint a ’*reformatio/reformacie*’ és a ’reformáció’ (*Reformation*), továbbá a ’korai reformáció időszakából való’ (*vorreformatorisches*) és a ’reformáció időszakából való’ (*reformatorisches*), illetve a ’lutheránus’ (*Lutheranus/lutherisch*) és ’evangélikus’ (*evangelisch*) kifejezések kapcsán. A fogalmak kavargó és sokszor egymásnak ellentmondó használata, a valódi nyelvezet azonban, amelyhez Luther maga is hozzájárult váltakozó értelmű definícióival – kiterjed továbbá a Szentírás ’héber igazság’-ára (*hebräische Wahrheit*) és ’görög igazság’-ára (*griechische Wahrheit*), a ’szekta’ (*secta/Sekte*) megnevezés korabeli alkalmazási formáira, valamint az ’evangélikus’ (*evangelisch*) és az ’evangéliumi’ (*evangelisch/evangelikal*) jelzők körüli értelmezésbeli nehézségek tisztázására is. A történeti Luthert kereső fejtegetések során olyan meglepő érdekességekre is bukkanhat az olvasó, mely szerint például Luther,

a reformációs mozgalom főszereplője saját magát sosem nevezte 'reformátor'-nak. Mindeközben kortársai közül többen egyenesen 'a reformátor'-nak titulálták. Persze ez nem jelenti azt, hogy Luther ne lett volna meggyőződve az ún. reformáció szükségességéről, de neki nem elsősorban az egyház megreformálása (*reformatio ecclesiae*) volt a célja, hiszen ilyesmiről csak 1528-tól kezdett el nyilvánosan is beszélni, hanem a hívek már korábban is említett lelki gondozásának a megszervezése. Ugyancsak érdekes megállapítása a szerzőnek, hogy „a 'katolikus' fogalom a 16. században még nem számított a mai értelemben vett egyértelmű konfesszionális megnevezésnek” (vö. 17. o.). Luther és barátai is inkább a 'keresztény' (*christiana/christlich*) jelzőt használták, amikor a római székhelyű, a pápa által vezetett, szent (*sancta*), katolikus (*catholica*) és apostoli (*apostolica*) egyházzal beszéltek vagy írtak. Posset szerint az 1530 előtti időkben érdemes inkább megkülönböztetni 'római katolikus'-okat (*römische Katholiken*) és 'wittenbergi katolikus'-okat (*Wittenberger Katholiken*), hogy „a 'lutheránusoktól' se vitassuk el katolikusságukat” (vö. 17. o.). A szerző szerint az 1530-as augsburgi hitvallás nyomatékosan „katolikus”-nak vallja magát, és egyetlen hittételében sem tér el a „katolikus” egyháztól, ami azt is feltételezi, hogy Augsburg városa nem csatlakozott azonnal a speyeri szembenálláshoz (1529), azaz a megszületőben lévő protestantizmushoz. Ez kirajzolódik a négy életrajzból is, amelynek szereplői nem voltak érdekeltek egy új egyházi szervezet létrehozásában. Elvitathatatlan azonban, hogy az augsburgi hitvallással kezdetét vette egy profilváltási folyamat, amely a következő évtizedekben a különböző keresztény felekezetek közötti eltéréseket markánsan érzékelhetővé tette. Mindebből a felsorolásból az szűrhető le tanulságként, hogy a történeti és máig továbbélő fogalmakkal, a fogalmi címkézéssel nagyon óvatosan és körültekintően kell bánni. Jómagam is ezért tettem minden alkalommal következősen idézőjelek közé a „katolikus” jelzőt ebben az ismertetőben, felhívva ezzel a figyelmet a mai nyelvhasználattól eltérő alkalmazásra. Egyben reflektorfénybe állítva azt, hogy Luthernek nemcsak „katolikus” ellenségei, hanem egyházi, humanista körökben „katolikus” barátai is voltak, akik nem feltétlenül értettek egyet „kiugrott”

testvérük teológiai megnyilvánulásaival, de szellemi értelemben mégis kitartottak mellette, még ha ez esetükben intézményesen nem is manifesztálódott. Az ő szemükben Márton testvér egyértelműen a „*németek univerzális lelkipásztorává*” (vö. 24. o.) avanszált.

Az első fejezetben Bernhard Adelman von Adelmansfelden (1457/59–1523) káptalan életrajzát olvashatjuk. A korban az Alpoktól északra a legnagyobb magánkönyvtárat összegyűjtő városi írnok és császári tanácsos, Conrad Peutinger (1465–1547) és a későbbiekben még részletesen tárgyalandó bencés szerzetes, Vitus Bild (1481–1529) mellett ő is a „tudósok hármass csillaga” (*Dreigestirn von Gelehrten*) közé tartozott a XVI. század eleji Augsburgban. Humanista műveltségük okán mindhárman nyitottak voltak a reformokra. Az 1472-től már kanonoki státuszban álló nemesi ifjú tanulmányait korábban Heidelbergben, Bázelen (itt Reuchlin tanítványa), Ferrarában és Rómában, illetve Franciaországban folytatta. 1498-tól kanonokként szolgált Augsburgban a Helftai Szent Gertrúd-székesegyházban. Ugyanitt 1505-ben legfelsőbb skolasztikus (*summus scholasticus*) lett, azaz ő látta el a székesegyházi – és valószínűleg a többi augsburgi – iskola tanárainak felügyeletét. Adelman a neves augsburgi humanista irodalmi kör (*Societas Augustana* vagy *Sodalitas literaria Augustana*, később *Sodalitas Peutingeriana*) tagja volt az imént említett két személy és például a magyar gazdaság- és politikatörténetben is fontos szerepet játszó augsburgi kereskedőcsalád egyik tagja, Jakob Fugger (1459–1525) mellett. Levelezésben állt a humanizmus nagy alakjaival, így többek között Rotterdami Erasmuszal (1466/67–1536), Johannes Reuchlinnal (1455–1522), Nikolaus Ellenbogiusszal (1481–1543) és Willibald Pirckheimerrel (1470–1530). Luther iránti lelkesedése odáig vezetett, hogy 1519-ben Luther ádáz ellenfele, az Adelmanhoz hasonlóan eichstätti kanonokként működő Johannes Eck (1486–1543) a lipcsei disputáción a következő kijelentést tette vele kapcsolatban: Augsburgban már alig tart ki valaki Luther mellett néhány tanulatlan kanonok (*canonici indocti*) kivételével. Beszédében Eck egyértelműen az Adelman fivérekre, Bernhadra és Konradra (1462–1547) céltzott. Adelman-nal szembeni ellenszenve odáig fajult, hogy nevét utólagosan beleírta az 1520-as

Exsurge Domine kezdetű, kiközösítéssel fenyegető pápai bullába is. Bernhard Adelman azonban még ugyanabban az évben elérte, hogy feloldozzák a kiátkozás alól, és élete végéig a „katolikus” egyház követője maradt. (Augsburgban hivatalosan csak 1537-ben vezették be a reformációt, így az azt megelőző időkben nem voltak egymástól pontosan elhatárolható felekezetek a városban, ezért is indokolt ismételtelen az idézőjel használata.) A többek között a humanista grécista Johannes Oecolampadiuszal (1482–1531), Bazel reformátorával kiváló kapcsolatokat ápoló Adelman folyamatosan fennálló Luther-szimpatíája sokszor nehéz helyzeteket teremtett saját környezetében. Eközben azonban egyre szorosabbra fűződött szellemi kapcsolata a bencés szerzetessel, Vitus Bilddel, aki Adelmanéhoz hasonló megértéssel fordult Luther akcióihoz. Adelman 1519-ben még Lutherrel folytatott levelezésébe is bepillantást engedett Bild számára, ami a közöttük fennálló nagyfokú bizalomról árulkodott. Luther és Adelman között az ágostonos szerzetes Wenzeslaus Linck (1483–1547) játszotta a közvetítő szerepét (kéziratok, levelek). Ő működött közre többek között az Adelman által megszerzett, a 95 ponthoz írt Eck-féle kéziratos megjegyzések (*Annotationes* vagy *Obelisci*) Lutherhez történő eljuttatásában is. Innentől kezdve megindult a magánúton, illetve nagyközönség előtt zajló levelezés Luther és Eck között, ami az 1519 nyarán nyilvánosan megtartott nagy szóbeli összecsapáshoz, a végzetes lipcsei disputához vezetett, amely nagy lökést adott a reformáció további történetének. Posset elmereng azon, hogy Adelman mindenképpen kulcsszerepet játszott a dolgok ilyenén alakulásában, hiszen ha Eck kézirátát diszkrétebb módon kezelte volna, talán a reformáció története is máshogyan alakult volna. Eckkel szembeni averziója és Luther iránt érzett szimpatíája a két főszereplőt ugyanis szükségszerű összeütközésre kényszerítette, aminek az eredménye közsímet: Luther jobbító szándékú pontjaiból az egész világot felforgató és máig ható (egyház)politikai eseménysorozat kerekedett. A fejezetben előforduló rengeteg név és idézett szöveghely tengerében megtudjuk, hogy Adelman és Eck Luther miatt kirobbant ellenségeskedése 1519 végén érte el csúcspontját, amikor az első lutheránusok egyike, Johann von Schwarzenberg (1463–1528), Augsburgban

közös reggelire hívta meg őket egyéb magas rangú polgárok társaságában. Heves vitájuk szinte tettelegességig fajult, ami – a pápának hitelező Fuggereknél lakó Cajetanus bíborossal kiváló kapcsolatot ápoló és kollaboráló Eck hathatós közreműködésének köszönhetően – végül Adelman-nak a már ismertetett időszakos kiközösítésébe torkollott 1520-ban. A Luthert gyakran csak „a mi Mártonunk”-nak (*unser Martin*) nevező „katolikus” Adelman minden gyötrelem és meghurcoltatás ellenére 1523-ban bekövetkezett haláláig hűséges szellemi támogatója és csodálója volt a reformáció elindítójának.

A világi pap Adelman életrajzát követően egy Ágoston-rendi szerzetesnek, a lauingeni kolostor perjelének (1485–1524), minden idők egyik legnagyobb „katolikus” hebraistájának, Caspar Amman-nak (kb. 1450–1524) Lutherrel összekapcsolódó életútját követhetjük végig a második fejezetben (51–105. o.). A humanista műveltségű, Freiburgban 1500-ban teológiai doktorátust szerzett remete a héber nyelvet Johannes Böschensteinnál (1472–1539) sajátította el Ingolstadtban. Eddigi életrajzírói is életművének rendkívüli teljesítményben megnyilvánuló héber vonatkozásait emelték ki – joggal –, nem pedig a Lutherhez fűződő közeledési kísérletét, ami „*kollegiális indíttatású kísérlet volt, amely nem talált viszonzásra. Gáspár atya pedig Márton atya jeles munkatársa lehetett volna*” (vö. 51. o.). Amman első életrajzírója, Laurentius Agricola (1497–1564) az ugyancsak lauingeni skolasztikus filozófussal és egyháztanítóval, Albertus Magnusszal (kb. 1200–1280) állította egy sorba a héber nyelv Lutherrel szimpatizáló szakértőjét, ami hatalmas elismerésnek számított. Posset hosszú oldalakon mutatja be Amman figyelemre-méltó előrelépéseit a héber nyelv tanulmányozásában és azokat a műveket, amelyek rendelkezésére állhattak teológiai ismeretei elmélyítése során. Ilyen volt például a magyarországi Temesvári Pelbárt (kb. 1430–1504) ferences szerző *Expositio compendiosa et familiaris* (Hagenau, 1504) című kommentált zsolnáradása is, amelynek ma is meglévő példánya azonban sajnos nem tartalmazza Amman autográf széljegyzeteit. Közben hírt kapunk Amman és Reuchlin – nemegyszer héber nyelven zajló – levelezéséről. Ahogyan Amman értékes könyvgyűjteményéről és annak látogatóiról, kölcsönzőiről is.

Ilyen humanista érdeklődésű látogató volt a ferences Conrad Pellican (1478–1556) is, aki 1519 után szintén lutheri elveket vallott, és első keresztény szerzőként készített egy héber nyelvtankönyvet, illetve bibliakommentárt, amelyet filológiai alaposága és megbízhatósága miatt a konfesszionális határokon átnyúlva hosszú időn keresztül használtak egész Európában. Amman – Reuchlin mellett – Oecolampadiuszal is kiváló kapcsolatot ápolt, és több könyvét is őrizte saját bibliotékájában. Miképpen sok más szerzőét is. Amman azonban különösen vonzódott a korabeli aprónyomtatványokhoz és a röpiratokhoz. Reinhard H. Seitz könyvtár-rekonstrukciós kutatásaiból tudjuk (vö. *Neue Forschungen zu Caspar Amman (OESA), seinen Werken und seiner Bibliothek. Mit der Caspar-Amman-Bibliographie des M. Laurentius Agricola von 1563.* In: *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen* (2009), 45–114. o.), hogy Amman mintegy 30 korai írást (1519–1524) őrzött Luthertől (ezeknek a fele Augsburgban került ki a sajtó alól), ami Posset szerint egyértelműen tanúsítja a hebraista Luther-szimpátiáját, hiszen egyetlen más szerzőtől sem birtokolt ekkora számú nyomtatványt. Luther mellett pedig más wittenbergi reformátorok művei is ott sorakoztak a könyvtárban: pl. Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541) öt, Philipp Melanchthon (1491–1560) hét, Johann Bugenhagen (1485–1558) pedig három címmel képviseltette magát. A Lutherhez szoros baráti kapcsolatokkal kötődő Johann von Staupitz és Wenzeslaus Linck, valamint a reformokat üdvözlő és eretnekséggel is vádolt ágostonos szerzetes, Stephanus Agricola (kb. 1491–1547) egy-egy műve is megtalálható volt Amman könyvgyűjteményében. A monasztikus és biblikus humanista Amman egy valamiben maga is megelőzte Luthert: ő volt ugyanis az első, aki a zsoltárokat a latin Vulgata mellőzésével közvetlenül a héberből („a héber igazságból”, „*auß hebraischer warhait*”) németre fordította, és 1523-ban ki is adta – tehát még Luther előtt. Ez a tény a szakirodalomban alig kapott eddig hangot. Igaz, hogy Luther zsoltárfordításai hamar meghaladták az Amman-féle változatot, hiszen nyelvezete könnyedebb volt az előzőénél, ahogy ezt a bemutatásra kerülő könyv szerzője hosszú szövegösszevetésekkel igazolja is. Posset feltételezi, hogy Amman és Luther sosem találkoztak személyesen, de Amman

mindenhol gátolta a Luther kiátkozásáról szóló pápai bulla közzétételét, ahol csak tehetette (többször prédikált az *Exsurge Domine* kezdetű pápai kiátkozó bulla és az 1521-es wormszi ediktum ellen, amiért fél évre börtönbe is került), miközben barátját, Vitus Bildet folyamatosan arra kérte, hogy szerezze be számára Luther legfrissebb írásait. Amman Bildhez írt leveleiben többször „a mi apostolunk”-nak (*apostoli nostri/unser Apostel*) nevezte a wittenbergi reformátort, akinek az írásai kedvéért még Eck pápaságáról írt alapmunkájának olvasásáról is lemondott. Amman minden szimpátiája ellenére csak igen sokára, 1522 októberében vette fel a kapcsolatot Lutherrel. A hónap 26. napján ugyanis tollat ragadott, és elismerő levelet írt rendtársa német nyelvű bibliafordításáról, de több helyen – a lojalitális talaján maradván – kritizálta a fordítás helyességét. Hosszú fejtegetésben mutatta be, hogy a héber eredetiből több passzus másképpen fordítható, mint ahogy azokat Luther németre átültette. A reformátor máig ismeretlen okból nem méltatta válaszra Amman levelét („*ich werde diesem Schwaben nicht antworten*”, azaz „ennek a svábnak sosem fogok választ adni” – Luther), így végül kapcsolatuk egyoldalú maradt. Mostanáig rejtély, miért nem támaszkodott Luther nemzetközileg is elismert rendtársa héber nyelvi kompetenciáira, hiszen ezekkel még pontosabbá és kikezdehetlenebbé tehetné volna saját népnyelvi bibliafordítását.

A könyv harmadik fejezetében (107–134. o.) ismét egy monasztikus személy, a már többször említett augsburgi bencés humanista, Vitus (Veit) Bild (1481–1529) rekonstruált életrajzát ismerhetjük meg. Az ingolstadti egyetemen folytatott tanulmányok után 1500-ban plébániai titkár (*scriptor parochiae*) lett az augsburgi Szent Ulrik és Afra kolostor templomában. Közben a költészetben is kipróbálta magát, és több humanistával is felvette a kapcsolatot (pl. Conrad Peutingerrel), ami gyors emelkedést hozott számára az egyházi ranglétrán: először hivatalt kapott az augsburgi püspöki udvarban, majd segéd diakónus lett Wiesensteigban, végül 1503. április 1-jén belépett a bencés rendbe, egy évvel később pedig pappá szentelték. Ennek alkalmából magángyűjteményéből hét gyűjteményes kötetet ajándékozott az augsburgi bencés kolostor könyvtára számára. Kolostor-

ba vonulásakor megkapta az engedélyt arra, hogy néhány könyvet magánál tartson, ahogyan az Luther esetében is előfordult. Mindketten, Bild és Luther is, nagy kedvvel olvasták az itáliai karmelita humanista, Johannes Baptista Mantuanus (1448–1516), a „második Vergilius” költeményeit. Luther az itáliai humanista hatására kezdte el tanulmányozni az eredeti Vergiliust, és annak művét a kolostorba is magával vitte. Bild német nyelvű, stilisztikai kérdéseket tárgyaló munkák mellett négy Mantuanus-szöveget adományozott saját kolostora könyvtárának. A melki (Ausztria) monasztikus reformokat átvevő augsburgi bencés kolostort Bild csupán egyszer hagyta el életében: 1511–12-ben, amikor egy évre Melkbe ment tanulni, majd visszaérkezése után az augsburgi kolostori iskola latin- és zenetanára lett. Igazi reneszánsz emberként Bildet a tudományok minden ága érdekelte. Johannes Trithemius (1462–1516) apát műveit tanulmányozva foglalkozott például kriptográfiával, más indíttatásból pedig filológiával, matematikával, földrajzzal, asztronómiával, asztrológiával és zeneelmélettel is. 1507-ben az ő tollából született meg egy fiúkórusok számára írt tankönyv, amely a következő évben *Stella musicae* (Augsburg, 1508) címmel nyomtatásban is megjelent. Ez volt az első nyomtatott énektankönyv az Augsburgi Püspökség területén, de az egyik első a maga nemében is Európa-szerte. A szerző napórák építésével is kísérletezett, gyakorolta a tenyérvérvizsgát, és horoszkópokat, naptárakat is készített. Természettudományi érdeklődését Amerika felfedezése különösen felerősítette, és elkezdett térképészettel és glóbuszok tanulmányozásával foglalkozni, miközben egy templomi emlékkönyvet, valamint egy Augsburg és saját kolostora történetét tárgyaló munkát is megszerkesztett. Bild fennmaradt könyvtárkatalógusának különlegessége, hogy címleírásai versbe vannak szedve, és a latin mellett két német nyelvű sort is tartalmaz. Néhány éven keresztül barátságot ápolt a grécista Ocolampadiusszal, de kapcsolatuk az eucharisztia kérdésében feloldhatatlannak tűnő vitáik nyomán elmérgesedett. Bild könyvek iránti vonzalma azonban egész életében megmaradt. Caspar Ammantól hosszú évek alatt rengeteg könyvet rendelt, köztük például Luther-prédikációkat is. Az 1518-as augsburgi birodalmi gyűlés idején Bild sűrű levelezést folytatott

több személlyel különböző ügyekben, köztük sokszor olyan Luther-szövegekről is, amelyeket Bild meg akart szerezni saját könyvtárába. A szász választófejedelem udvari papja és titkára, egyébként Luther barátja, Georg Spalatin (1484–1545) elküldte neki Luther kiadatlan *Asterici* című kéziratát, amelyben Johann Eck *Obeliscijére* adott választ. A munkát Bild nagy örömmel üdvözölte. Az eszmei rokonságon felbuzdulva Spalatin levélben szerette volna összekapcsolni Luthert és Bildet, de Bild bemutatkozó levelét Luther megválaszolatlanul hagyta. Az eredménytelen kapcsolatfelvétel ellenére Bild továbbra is érdeklődéssel olvasta és gyűjtötte Luther írásait. Sőt egy, az Augsburgi Püspökség Levéltárában fennmaradt kézírata, valamint egy Oecolampadiusnak 1519-ben írt levele szerint Luther szövegeiből önálló kollekción kívánt létrehozni. Ahogy arról néhány fennmaradt levele árulkodik, a későbbiekben sem adta fel azon tervét, hogy Lutherrel nézeteiket írásban cseréljék ki. Viszontválaszról azonban csupán egyetlen esetben tudunk. Könyvgyűjteménye szépen gyarapodott, benne mind a wittenbergi reformátortól származó, mind a vele azonos véleményen lévő szerzők műveivel. Posset mindezt meggyőzően mutatja be Bild könyvjegyzékének rövid elemzésében. Noha levelezésben lenyomatot hagyó barátság Luther és Bild között vélhetőleg sosem épült ki, Bild másokhoz (pl. Adelmanhoz, Spalatinhoz, Haslachhoz, Oecolampadiushoz) írt leveleiben sokszor érdeklődött Luther felől. Sigmund Grimm nyomdásznak 1522 decemberében kelt levelében egyenesen „Németország megmentőjé”-nek (*Retter Deutschlands*) titulálta az általa úgy tisztelt reformátort. Bild röplapgyűjteményét (kb. 70 cím) elemezve Posset arra a megállapításra jut, hogy az írások szinte mindegyike a kezdődő reformáció által felvetett kérdéseket járja körül. Szinte kivétel nélkül mindegyik tartalmazza Bild saját kezű aláhúzásait és megjegyzéseit. Úgy tűnik, hogy leginkább az úrvacsora kérdése érdekelhette, hiszen ehhez a témához kapcsolódik a röplapok aránylag nagy hányada. A sokféle kérdést tárgyaló röplapok között Posset által reformkatolikusnak nevezett szerzők nevei is feltűnnek: Jakob Strauss (kb. 1480–kb. 1527), Heinrich von Zütphen (kb. 1488–1524). Bild aprónyomtatványainak gyűjteményéből az derül ki, hogy tulajdonosuk nemcsak Luther és

más reformátorok műveinek lelkes olvasója volt, hanem terjesztette is ezeket a szövegeket. Például barátjának, Caspar Ammannak többször küldött ilyeneket a lauingeni ágostonos kolostorba. Ő maga is kért kölcsönbe Luther-szövegeket Bernhard Adelman augsburgi kanonoktól. Örömmel vette az olyan leveleket is, amelyekben Lutherről írtak neki. Fennmaradt pl. Spalatin egyik levele, amelyet 1522. október 16-án írt Bildnek. Ebben Luthert legkeresztényibb evangélista (*allerchristlichster Evangelist*) atyjának nevezi, aki az Újtestamentumot a „görög igazságból” lefordította németre. Bild erre a levélre írt válaszában, majd későbbi leveleiben is „egyházatyájának, mitöbbs Éliásának” (*Ecclesiastes, vielmehr Elias*) nevezte Luthert, aki igaz módon végzi Isten munkáját (*Werk Gottes*). Augsburgban 1524-től kezdve azonban a reformmozgalomban törés következett be. Bild is visszahúzódott a szélsőséges reformátoroktól (pl. Oecolampadius). Wittenberghez hasonlóan Augsburgban is megkezdődött a korai felekezeti pluralizmus (*frühkonfessioneller Pluralismus*) az eucharisztia kérdéséből kiindulva: ennek eredményeként hat, különböző vallási meggyőződésű csoportosulás jött létre a városban. A Luther-szimpatizánsok az augsburgi karmelita kolostor korábbi perjele, Johannes Frosch (kb. 1480–1533) körül csoportosultak. Hogy Bild nyíltan felvállalta-e Luther gondolatai iránt érzett vonzalmát, ma már nem deríthető ki. Mindenesetre a név szerint is megörökített szimpatizánsok között nevét nem találjuk a korabeli dokumentumokban. A Bild röpiratgyűjteményét korábban elemző Hans-Jörg Künast szerint ekkorra Bild kezdeti lelkesedése a reformmozgalom iránt kihűlt (vö. 134. o.). Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1525 után láthatólag nem szerzett be több reformgondolatot tartalmazó röpiratot.

A kötet utolsó, negyedik fejezetében (135–158. o.) ismét egy, a korban jól ismert világi papról, a Dillingenben szolgáló Kaspar Haslachról (1485 e.–1540/41) esik szó, aki egyik kontroverz könyvének végén autográf bejegyzésben méltatta Martin Luther reformátori tevékenységét. (Jan Hus (1369–1415) szóban forgó *De ecclesia*, ill. *De causa boemica* című könyve 1544 óta az Isny im Allgäu nevű település Miklós-templomának prédikátorkönyvtárában található a Theol 384b jelzet alatt.) Haslachot a wittenbergi egyetem első hallgatói kö-

zött találjuk, majd Freiburgban és Bázelen tanult. Ez utóbbi városban lektorként is dolgozott Jakob Wolff tipográfiájában, ahol Szent Ambrus szövegei is megjelentek. A későbbiekben több könyv kiadásában is közreműködött. 1515-től az augsburgi egyháztartomány területén teljesített prédikatori szolgálatot. A reformokra nyitott Haslach minden bizonnyal jól érezte magát az augsburgi szellemi miliőben. 1519-ben Erasmus augsburgi humanista püspök barátja, Christoph von Stadion (1478–1543) a püspöki székvárosba, Dillingenbe hívta káplánnak és prédikátornak. Haslach fennmaradt könyvei és prédikációvázlatai alapján elmondható, hogy ő is gyűjtötte Luther írásait, amelyeket el is látott egyetértő, a pápával szemben kemény hangot megütő, kizárólag magánhasználatra szánt megjegyzéseivel. Luthert egyik helyen „apostoli férfit”-nek (*apostolischer Mann*) nevezi, ami teljesen egybevág Amman fentebb idézett dicséretével, amelyben a reformátort „a mi apostolunk”-ként (*apostolus noster*) tüntette fel. Haslach prédikáció-vázlataiból úgy tűnik, hogy szerzőjük – „lutheránus”-ként megvádolt beállítódásának dacára – nem volt radikális reformer (inkább a késő középkori *devotio moderna* híve), de szívesen állt minden jobbító célzatú változás mellé. Vitus Bilddel és Caspar Ammannal fennálló baráti viszonya nagy valószínűséggel csak táptalajul szolgált Luther-szimpatijához és további könyvek beszerzéséhez. 1522. július 8-án megtartott „kihallgatás”-akor (*Verhör*) ehhez hasonló vádakkal is illették, és a prédikációiban kifogásolt megnyilatkozásokat is tételesen cáfolnia kellett. Válaszainak lényege az volt, hogy a katolikus hit megerősítéséhez ismernie kellett az eretnek gondolatokat és írásokat is, hogy tudja, miről beszélnek ellenfelei, és ezekre megfelelő válaszokat tudjon adni. Az ítélőbizottság tagjai elfogadták magyarázatait, így a „nyilvánosan és kézzelfoghatóan lutheránus” (*öffentlicher und manifester Lutheraner*) Haslachot a „kánoni megtisztulást” (*purgatio canonica/kanonische Reinigung*) és könyveinek inkvizitorok által történő átnézését követően felmentették a vádak alól. Ezután kriptolutheránus, ájtatos prédikátorként élte életét a délnémet és a svájci reformáció kisugárzó hatása alatt álló Bernbeurenben, de nem azonosult, egyházi tilalom miatt nem is azonosulhatott a szélsőséges lutheránus eszmékkel, viszont továbbra is

gyűjtötte és olvasta az ismert és kevésbé ismert reformátorok, például Andreas Osiander (1498–1522), Erasmus Sarcerius (1501–1559) vagy Heinrich Bullinger (1504–1575) írásait. Egykori könyvtárának fennmaradt darabjai jól alátámasztják, hogy Haslach élete végéig titokban rajongott a reformokra nyitott szerzők (pl. Jan Hus, Wessel Gansfort (1419–1489), Philipp Melanchthon, Andreas Bodenstein von Karlstadt, Johannes Oecolampadius, az imént említett Osiander, Sarcerius és Bullinger, továbbá Ulrich Zwingli (1484–1531), Joachimus Vadianus (1483–1551) és a „katolikusnak” maradó Erasmus vagy Reuchlin) művei iránt. Posset meg van győződve arról, hogy a bernbeureni pap magánemberként minden nehézség ellenére Luthert élete végéig „az evangéliumi igazság legőszintébb és legkiválóbb hírnöke”-ként (*der aufrichtigste und trefflichste Herold der evangelischen Wahrheit*) tisztelte.

A kötet záró részében (159–164. o.) Posset rövid összefoglalását olvashatjuk az előző fejezetekben megírt témáról. Luther „katolikus” barátai és szimpatizánsai Augsburgban és környékén ugyanis a korai reformáció komplex történeti kontextusának reális szereplői voltak. Személyük bemutatásával a szerzőnek sikerült Luthert is más megvilágításba helyezni: a humanista gyökerek felől közelítve a reformátor teológiai elképzelései is jobban érthetőkké váltak, mint pusztán teológiai nézőpontból. A könyvben részletesen bemutatott négy Luther-szimpatizánst elsősorban nem maga a karizmatikus személy, hanem Luther biblikus teológiája és ezzel együtt az „evangéliumi igazság” érdekelte. Közülük Luthert ugyanis személyesen csak Adelman ismerte, de szinte mindegyikük levelezési kapcsolatban állt a többiekkel, azaz igazi humanista hálózat résztvevői voltak. Posset kisonográfiaja kiváló példák felvonultatásával rámutatott, hogy a 16. század első harmadában ténylegesen léteztek olyan Luther-szimpatizánsok, akik különböző okok miatt nem váltak lutheránussá: az ágostonos Caspar Amman és a bencés Vitus Bild szellemi vonzalmuk ellenére sosem léptek ki saját szerzetesrendjükből, és a két világi pap, Adelman és Haslach is örökre hű maradt cölibátusi fogadalmához. Abban az időszakban éltek és tevékenykedtek ugyanis, amikor még meg sem fordult a fejükben, hogy formálisan szakítsanak az egyház-

zal. Akkor még nem sejtették, hogy a számtalan német fejedelemségben hamarosan tartós egyházszakadásra kerül sor, ami az 1530-as augsburgi hitvallással és az 1555-ös augsburgi vallásbékével végérvényesen be is következett. Mindannyian szorgalmasan olvasták Luther írásait – igaz, a legfontosabb három reformatori munka (*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, *De Captivitate Babylonica Ecclesiae Praeludium* és *Von der Freiheit eines Christenmenschen*) egyikük könyvtárában sem volt megtalálható, ami elgondolkodtató tény –, legalábbis azokat, amelyek az „evangéliumi igazság” kérdésével foglalkoztak. Az egyházat mint intézményt érintő Luther-írásokkal (pl. az imént megnevezett három írásművel) azonban nem tudtak vagy nem akartak azonosulni. Magukat egy olyan evangéliumi (*evangelisch*) mozgalom részeseinek tekintették, amely még bizonyosan nem volt „protestáns”. Ilyen értelemben saját intézményi kötődéseiket megtartva lehettek párhuzamosan Luther szimpatizánsai, barátai is.

A reformáció korai történetét tárgyaló tudományos munkák körében sok tekintetben újdonságnak számító kötetet a rövidítve használt szakirodalmi tételek feloldása, egy válogatott bibliográfia, valamint egy ábrajegyzék és egy személynévmutató teszi teljessé.

Franz Posset: *Unser Martin. Martin Luther aus der Sicht katholischer Sympathisanten* (A mi Mártonunk. Martin Luther a katolikus szimpatizánsok szemszögéből). Münster, Aschendorff Verlag, 2015. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte; Bd. 161), 177 o.

Verók Attila